

פרנסתם של ישראל

מיכאל טוך

פרנסתם של ישראל

יהודים בכלכלת אירופה 500-1100

מיכאל טוך

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה
11	מבוא
	שער ראשון
	דמוגרפיה ואפיקי פרנסה של היהודים באירופה
19	פרק ראשון: ביוגנטיון
24	א. אנשים וקהילות
33	ב. עיסוקים כלכליים
49	פרק שני: איטליה
50	א. אנשים וקהילות
60	ב. עיסוקים כלכליים
80	פרק שלישי: גאליה, ארץ הפרנקים, צרפת וגרמניה
81	א. אנשים וקהילות
93	ב. עיסוקים כלכליים
93	1. שלהי העת העתיקה והתקופה המרובינגית
98	2. מן התקופה הקרולינגית ועד המאה האחת עשרה
98	(א) חקלאות ובעלות על קרקע
106	(ב) מסחר
115	(ג) אשראי ועסקי כספים
116	(ד) בעלי תפקידים ויזמים

120 פרק רביעי: חצי האי האיברי

121 א. אנשים וקהילות

137 ב. עיסוקים כלכליים

137 1. התקופה הרומית והוויזיגותית

142 2. המאות השמינית-האחת עשרה

142 (א) בעלות על אדמות וחקלאות

149 (ב) מסחר

159 (ג) אשראי ועסקאות מוניטריות

162 (ד) יזמים, בעלי מלאכה ופקידים

169 פרק חמישי: מזרח אירופה

169 א. אנשים ומקומות

186 ב. עיסוקים כלכליים

שער שני

תחומים כלכליים ומשמעותם ההיסטורית

197 פרק שישי: יהודים, מסחר וכספים

199 א. סוחרי עבדים?

210 ב. מונופולין של סוחרים בין-יבשתיים?

213 ג. פלאי המזרח: הראד'אנים וסוחרי הגניזה

220 ד. מסחר של יהודים: מגעים מקומיים ואזוריים

224 ה. כסף ואשראי

232 ו. מטבע, הִטְבָּעָה, פקידות

פרק שביעי: חקלאות ובעלות על קרקע, יזמות, רפואה

235 וכלכלה פנים-יהודית

235 א. חקלאות ובעלות על קרקעות

259 ב. מלאכות, יזמות, רפואה

264 ג. הכלכלה הפנים-יהודית והייצור הביתי

268	פרק שמיני: מסקנות היסטוריות
268	א. היסטוריה יהודית, היסטוריה כללית
276	ב. דרום וצפון: עולם יהודי כלכלי אחד?
278	ג. מעמד המיעוט
283	ביבליוגרפיה
327	מפתח
	רשימת המפות
21-20	1. ביזנטיון
51	2. איטליה
83-82	3. גאליה, צרפת וגרמניה
94	4. צרפת הכפרית
123-122	5. חצי האי האיברי

מבוא

ההיסטוריה הכלכלית של היהודים בימי הביניים אינה שדה בור. המקורות שנתגלו בכתבי יד כבר פורסמו ברובם הגדול, פרט לכמה יוצאים מן הכלל בעלי חשיבות רבה, כמו המקורות על ביוזנטיון, מסמכים רבים מגניזת קהיר ומקורות מכמה חלקים של חצי האי האיברי. מאז המחצית השנייה של המאה התשע עשרה ראו אור מחקרים רבים מספור על אזורים אלה ואחרים. ואולם, המאמץ המחקרי לא התפתח לכדי דיון ברמה האזורית, ואין למצוא גם כיום מחקרים על ההיסטוריה הכלכלית של יהודי ספרד או צרפת, או כל אזור אירופי אחר, שלא לדבר על אירופה בכללותה. למרות ריבוי הדעות בנושאים כלכליים, עדיין חסרה הערכה מוסמכת על מקומם של היהודים בכלכלה של האזורים והארצות השונים. על כלל אירופה יש להסתפק אפוא בספרו המיושן והחלקי של גאורג קארו (1910–1911), או בשני הכרכים של חיבורו המלומד של יצחק שיפר (1934–1936), שהופיע ללא הפניות מחקריות. בכוונתי להביא לתיקונו של המצב הזה, תחילה בכרך הנוכחי על שלהי העת העתיקה וימי הביניים המוקדמים, ובהמשך בשני כרכים על ימי הביניים המרכזיים והמאוחרים, האחד בדרום הים התיכון והאחר מצפון להרי האלפים.

ספר זה מבקש לבחון את היסודות הכלכליים של חיי היהודים בחלקים השונים של אירופה בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים, בין המאות החמישית – האחת עשרה, ובכמה מקומות גם אל תוך המאה השתים עשרה. הקיום היהודי באירופה בתקופה ארוכה זו כמעט שבא אל קצו, שוקם מחדש, ובמקומות רבים נוצר בפרק זמן זה בפעם הראשונה. עם התגבשותם של הקיבוצים היהודיים, בין המאות התשיעית – האחת עשרה, כבר לא דמו הפעילות הכלכלית והפרנסות של היהודים לאלה שבמזרח התיכון ובגולה הים תיכונית בשלהי העת העתיקה. למרות הבדלים ניכרים בין האזורים השונים, הכלכלה היהודית גיבשה לעצמה דפוסים חדשים והם נשארו תקפים כמעט עד ימינו אנו.

ספר זה מציב לו אפוא מטרה כפולה. האחת, לבחון את העקומה הדמוגרפית של היהודים, דהיינו שקיעתם ועלייתם מחדש, וכן את פיזורם במרחב. יהיה עלינו לקבוע, על סמך המקורות, היכן ומתי הייתה נוכחות של יהודים בשר ודם, להבדיל

מיהודים 'וירטואלים' (הבחנה שתוסבר בהמשך). מסקנותינו מן המחקר של ההתיישבות היהודית אפשרו להציג בסדרה של מפות. המטרה האחרת היא לבחון את ה'מצא' של הפעילות הכלכלית על פי האזורים האירופיים העיקריים: ביזנטיון, איטליה, גאליה (כלומר צרפת וגרמניה), איבריה ומזרח אירופה. חלקו השני של הספר מבקש להסיק מסקנות היסטוריות מן הנתונים שנבחנו בחלק הראשון, והוא דן בנושאים הבאים: חלקם של היהודים במסחר ובענפים אחרים; האם יש ממש בסברה הנפוצה על התפקיד החלוצי של היהודים בכלכלה; תיאור המגעים שבין היהודים האירופים לאלה שבעולם המוסלמי והרעיון של רשת בין-לאומית של מסחר יהודי; התופעה של יהודים חקלאים, שאמנם עמדו עליה במחקר אך היא טרם הוסברה במונחים כלכליים; ההיסטוריה היהודית לאור תולדות הסביבה והמגפות שהיו באירופה בימי הביניים המוקדמים; הייצור הביתי; השווה והשונה במבנה התעסוקתי בין יהדות אירופה הדרומית לצפונית; ולבסוף השאלה הקשה מכולן: מה הייתה השפעתן של המשמעויות הכלכליות על מיעוט החי בקרב חברת רוב.

שני חלקי הספר מתמודדים עם כמה בעיות קשות העולות ממצב התייעוד וממצב המחקר. לגבי מצב התייעוד, הרי שבכל מחקרי הקודמים – על הכלכלה האירופית, על החברה העירונית, על החברה הכפרית ועל היהודים – הקפדתי על תוקפה המתודי של החקירה ההיסטורית. שאלתי את עצמי שוב ושוב אילו מסקנות ניתן להסיק באופן לגיטימי מן המקורות, ובכך אמשיך גם בספר זה. מן הדיונים המתודולוגיים שפורסמו בעשורים האחרונים עולה, שהמקורות אינם משיחים לפי תומם ויש לגרום להם לדבר. עלינו לברר אפוא מה ההקשר של המקורות: כיצד ועל ידי מי נוצרו, ומי עמד להרוויח או להפסיד מכתיבתם. אין זה רחוק מן הרעיון של ביקורת המקורות (Quellenkritik) שגיבשו אבות המפעל ההיסטורי. אכן, במחקר של ימי הביניים 'החשוכים' אין זו משימה קלה, כפי שקבע רוברטו לופז, מן המלומדים היותר מפוכחים של הכלכלה הימי ביניימית: 'יש להתאים ולחזור להתאים פיסות בלתי קשורות של מידע, חוקים שיכול להיות שאיש לא אכפם, אירועים שאולי היו שייכים רק לפינה קטנה של אירופה, תיאורים שיתכן שהיו רק תרגילים רטוריים, קביעות שאולי לא היו אלא אי-הבנות פשוטות'.¹ תיאור זה מתאים ביותר למצב התייעוד העומד לרשות החוקרים

1 Lopez, 'The Trade of Medieval Europe', p. 307. בכל הציטוטים מן הלועזית המובאים בספר התרגום הוא שלי אלא אם כן צוין אחרת.

של ההיסטוריה הכלכלית של היהודים, עם כל הקשיים שתיאר לופז ועוד כמה וכמה מוקשים ייחודיים להיסטוריה היהודית. לפי הניסוח היבש של דוד רומנו: 'כמות התייעוד $\times$ דמיון = קבוע'.²

המקורות שבידינו שייכים לשני סוגים ומחולקים באופן לא שווה על פני המרחב האירופי: אלה שנוצרו בידי יהודים ואלה שנוצרו בידי לא יהודים. שרידים ארכאולוגיים – למשל מצבות, כתובות של בתי כנסת, קמעות וטבעות – שייכים לסוג הראשון, ונותרו בעיקר משלהי העת העתיקה ומתוך גבולות הקיסרות הרומית. בימי הביניים המוקדמים יצרו יהודים חיבורים ספרותיים ודיונים והחלטות בעלי אופי הלכתי. ההלכה היא הסוגה החשובה ביותר, והיא הגיעה אלינו בעיקר מאשכנז ומספרד המוסלמית, ובהיקף קטן מאוד גם מדרום צרפת. הקהילות החשובות של איטליה וביזנטיון כמעט שלא הותירו עקבות כאלה בכתובים. על פי טבעם, המקורות ההלכתיים מעידים על התנגשויות ועל נושאים שאין עליהם הסכמה בחיי הציבור היהודי. בכך הם מעלים את הבעיה הידועה: האם מקור נורמטיבי רלוונטי למציאות האנושית?³ אמנם, דיונים הלכתיים מקורם במקרים קונקרטיים, אך הם נתפסו כחומר גלם לדיונים נוספים ועל כן הועתקו במקרים רבים כמקור משפטי, תוך השמטת פרטי המקרה: מי, היכן, מתי ואיך. על כן המקורות שנוצרו בידי יהודים – שרידים ארכאולוגיים וספרות הלכתית ממספר מועט יחסית של מקומות – סובלים מבעיית הייצוגיות אבל יש להם יתרון גדול של אמינות. מן המקום והזמן שבהם נמצאו שרידים אלה אנו יכולים להסיק בביטחון על נוכחות יהודית. על כן נעשה בספר זה מאמץ מרוכז להשתמש במקורות אלה שימוש שיטתי.

באזורים לא מעטים ובמהלך תקופות ארוכות נעדר לגמרי סוג זה של מקורות, ואין לו לחוקר אלא להשתמש במקורות שאינם מדברים בהכרח על יהודים בשר ודם. טקסטים אלה נכתבו בעיקר בידי אנשי הכנסייה הנוצרית, והם כוללים גם חיבורים על חיי קדושים וגם כרוניקות, איגרות של אפיפיורים ובישופים, חוק כנסייתי, החלטות של ועידות הכנסייה וחקיקה קיסרית ומלכותית, שהושפעה מאוד מהגותם של אנשי הכנסייה. זוהי עדות ספרותית בעיקרה, בעלת ממד רעיוני מובהק, המלמדת יותר על ציפיותיה של החברה ועל תפיסתה העצמית מאשר על ההתרחשויות באופן יום-יומי. במקרים רבים אין כתיבה זו משקפת מפגשים של ממש עם יהודים והיא צריכה להיקרא כ'תרגילים רטוריים', אם להשתמש בניסוח

2 Romano, 'Judíos hispánicos en los siglos IV–IX', p. 255

3 ראו: סולוביצ'יק, שאלות ותשובות כמקור היסטורי.

של לופז שהובא לעיל. פעמים רבות מופיעים במקורות הללו יהודים 'וירטואליים', והם שולבו בעלילה כדי לחזק טענה מוסרית, תאולוגית או כנסייתית. סוג זה של עדויות הוא הבסיס הטקסטואלי לכמה מן הדעות החשובות ביותר שהעלו דורות של חוקרים ביחס ליהודים בימי הביניים המוקדמים, משום שבידם היה רק קומץ של טקסטים לטיניים. עם זאת, רבים מבעלי הסמכא ששלטו בתיעוד בעברית לא רצו או חששו להזדקק לתובנות של 'ההיסטוריה הכללית' על סוגיות שלפי תחושתם היו יהודיות בלבד, ועל כן לא ראו לנכון להשתמש במקורות מן החברה הסובבת.

הבעיה השנייה נוגעת למצב המחקר. אלפיים שנים של יחסי יהודים-נוכרים ושתי מאות של דיון ציבורי מתמשך על מעמדם של היהודים בחברה האירופית יצרו סבך של השקפות, דעות קדומות והכללות על 'טבעם' של היהודים. הגלות מצאה את סמלה המובהק בשיח על הכלכלה היהודית בימי הביניים, וסוגיות כלכליות ניצבו בלב הפולמוס והוויכוחים האפולוגטיים במאות התשע עשרה והעשרים. על כן הפך השיח על היהודים בכלכלה לוויכוח פוליטי מובהק. כמה ממאפייניו הועלו לאחרונה בפי דרק פנסלר:

בכל העולם המערבי המודרני הייתה פעילותם הכלכלית של היהודים לנושא שגרם השתוממות והתפעלות. השפעתם הכלכלית של היהודים הוצגה לעתים קרובות בהגזמה לא רק אצל אנטישמים שחיפשו אשם בחולייתם חברתיים מכריעים, אלא גם בפייהם של פילוסופים, שזיהו כאן גילויים המצויים מחוץ לבחירה ביהדות. למן אמצע המאה התשע עשרה ועד למלחמת העולם השנייה אימצו כותבים יהודים שיח זה של שונות יהודית כלכלית בקשת רחבה של גישות – למן התגוננות וחששות, דרך חגיגת ניצחון מלאת ביטחון עצמי ועד לביקורת עצמית קשה; בין כך ובין כך השוני הכלכלי היהודי נשאר בולט בתודעה העצמית היהודית. או אז, בעקבות השואה, איבד הדיבור על שונות כלכלית יהודית ממעמדו המכובד, ואפילו דיבור על צורותיה המתונות זוהה עם האנטישמיות הנאצית. מלומדים יהודים, בתורם, התעלמו מן הנושא וחזרו אליו רק בשני העשורים האחרונים.⁴

הספר הנוכחי עומד לדון במספר תפיסות: אחת היא העוצמה הכלכלית שיוחסה ליהודים בימי הביניים, הנחה שהועתקה מן המצב המודרני אל העבר. סברה זו

קשורה בתפיסה שהיה להם תפקיד יוצא דופן בכלכלה המסחרית של ימי הביניים המוקדמים והמרכזיים, עד כדי מונופול או הגמוניה בסחר הבינ-לאומי והבין-יבשתי, בייחוד בסחר העבדים. כל זה מתחבר לרעיון של 'רשת' ושל קיום יהודי בכל אתר ואתר, בתקופה שבה מספר התושבים האמיתי בכל הארצות ירד באופן ניכר.

תפיסה שנייה היא, כאמור, השונות הכלכלית, רעיון ישן שמקורו בדמיון האירופי על השונות של היהודים. בתאוריות החביבות על הוגי המאות התשע עשרה והעשרים עוצבה תכונה זו מחדש כ'אופי פנימי' או 'מהות': מרקס כתב על 'הלאום הדמיוני של היהודי שהוא הלאום של הסוחר, של איש הכספים באופן כללי' (על השאלה היהודית, 1844); אצל זומברט אנו קוראים על 'הנוודות או הסהריות (מלשון Sahara) הפנימית של היהודי' (היהודים והקפיטליזם המודרני, 1911); וסלסקין דיבר על 'נוודי השירות' (service nomads, המאה היהודית, 2004). סברות אלה ואחרות השפיעו אף על מלומדים מפוכחים, שלא נטו בדרך כלל אחר מעוף הדמיון.⁵ ייאמר עתה במלוא ההחלטיות, שהנטייה המובהקת לנטוש את הגישות המקובלות של הטיעון ההיסטורי אינה מיוחדת לאנשים ממוצא יהודי, או לנוטים להזדהות עם היהודים, מכאן, או לאלה הלא יהודים, מכאן. היא שייכת לאקלים אינטלקטואלי חובק כול שהולך ונמוג עתה לאטו, שגרם להעדפת מבנים תאורטיים, טיפוסים אידאליים וארכיטיפים שנוצרו מראיפקציה א-היסטורית.⁶ העובדה שסברות אלה עיצבו – ובאופן חלקי עדיין מעצבות – את המחקר ואת האווירה הציבורית מחייבת לבחון שוב ושוב את המחקר, בדיוק כמו את התיעוד. כדי להקל על הטיעונים השונים שיועלו להלן, הועבר הדיון בעדויות הדמוגרפיות לנספחים (שאינם כלולים במהדורה הנוכחית והקורא מופנה אליהם במהדורה האנגלית). בעיות מחקריות אחרות יידונו בהערות.

בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה חלה תמורה בשיח על היהודים והוא נפתח במספר דרכים. במקומות רבים נתפסת ההיסטוריה של היהודים יותר ויותר כחלק מן ההיסטוריה המקומית, האזורית והלאומית.⁷ ההיסטוריה הכלכלית,

- 5 לדוגמאות ראו: Toch, 'Jews and Commerce'; Penslar, 'Foreword'; Reuveni, 'Introduction'
- 6 reification: נטייה להתייחס להפשטה כאל דבר אמיתי.
- 7 Peters, "'Settlement, Assimilation, Distinctive Identity'"; Toch, *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, pp. 68–142

שהועלמה במשך תקופה לא קצרה, חוזרת לחזית המחקר, בייחוד לגבי התקופה המודרנית. החידוש הוא בשיטות המחקר, כפי שקובע פנסלר:

ההיסטוריה הכלכלית היהודית מאופיינת במתח מתודולוגי מסקרן. מצד אחד, קיים דחף לקונטקסטואליזציה, כלומר, לעידון השונות הכלכלית היהודית על ידי השוואה בין יהודים למיעוטים אחרים, תאוריית הנישה ותאוריית הרשת, וכן מודלים של רשתות תת-אתניות ועל-אתניות. כתוצאה מכך מתמעטת השונות היהודית ויהודים מוצגים כעם סוחר מבלי שה'יהודים' יוצגו כ'העם הסוחר'. 'המפנה התרבותי' בחקר ההיסטוריה מגביר אף הוא את ההצגה הקונטקסטואלית של התנהגות כלכלית יהודית, להבדיל מן ההצגה המהותנית. מצד אחר, עדיין נותרו סימנים של ייחוד כלכלי יהודי הדורשים הסבר.⁸

מחברו של ספר זה מוצא עצמו אוהד את המגמות ההיסטוריוגרפיות האלה. בדומה להיבטים אחרים של הקיום היהודי שעברו 'נרמול', אני שואף להבליט מרכיב חיוני נוסף, עשייה (agency) יהודית, שתשחרר את הבנת הפעילות הכלכלית מתלות-יתר במעמד המיעוט. לדידי, כיהודי שבא מן הגולה ומרגיש ישראלי מתוך בחירה, עמדה זו נראית טבעית. ספר זה, עם הביקורת שהוא מותח על הגישות שרווחו בעבר, הוא תוצר של זמנו ומקומו בראייתו המתודולוגית. האתגר הוא ליישם באופן פורה את התובנות ואת הדחפים של מצבנו על נושאים ומקורות השייכים לעבר רחוק, שנראה לנו כ'ארץ זרה'. וכאן אני שואל: האם היהודים באמת 'עשו שם את הדברים אחרת'?⁹

8 Penslar, 'Foreword', p. vii

9 'The past is a foreign country: they do things differently there'; **הציטוט המלא:**

Leslie Poles Hartley, *The Go-Between*, London 1953, p. 1